

Het oude en nieuwe orgel: een studie – J.J. Cremer

Handschrift van de novelle is eigendom van de Koninklijke bibliotheek en is gedateerd november 1864 - 22 februari 1865.

1e druk in: Het Nederlandsch magazijn, september 1865. Amsterdam, Gebr. Van Es, [1865].

2e druk: Geïllustreerde Nederlandsche novellen: deel 2: geïllustreerd door Chs. Rochussen. Amsterdam: Gebr. Van Es, 1865. 50 p.

3e druk in: Het orgel : gedichtjes, gelegenheidsstukken. Amsterdam: Noothoven van Goor, 1881. Romantische werken no. 14. p. 1-35. Vanaf 1881 zonder ondertitel "een studie".

4e druk in: Novellen en vertellingen: een winteravond ... [et al]. deel 2. Leiden: A.W. Sijthof, [ca. 1888]. 6e druk. Vijftig-cents-editie, no. 20. p. 283-316.

5e druk in: Novellen en vertellingen: een winteravond ...[et al.]. deel 2. Leiden : A.W. Sijthoff's uitg.-mij, [ca. 1895]. 7e druk. p. 283-316. Bibliotheek van Nederlandsche schrijvers.

6e druk in: Novellen en vertellingen: een winteravond ...[et al.]. Leiden : A.W. Sijthoff's uitg.-mij, [ca. 1917]. 8e druk. Romantische werken. p. 283-316. (rode serie).

7e druk in: Novellen en vertellingen: een winteravond ...[et al.]. Leiden : A.W. Sijthoff's uitg.-mij, [ca. 1917]. 8e druk. Romantische werken. p. 283-316. (blauwe serie).

Bewerking voor de radio en TV:

Dirk Verèl - Het oude en het nieuwe orgel. Hoorspel naar een verhaal van J. J. Cremer. 1952 (stencil NRU).

Dirk Verèl - De Heer Hora, organist. Televisiespel. Naar een novelle van J.J. Cremer. Televisiespel. 2+56 blz., z.j. (ca. 1962)/ Manuscript is in het bezit van de Bibliotheek Rijkuniversiteit Groningen.

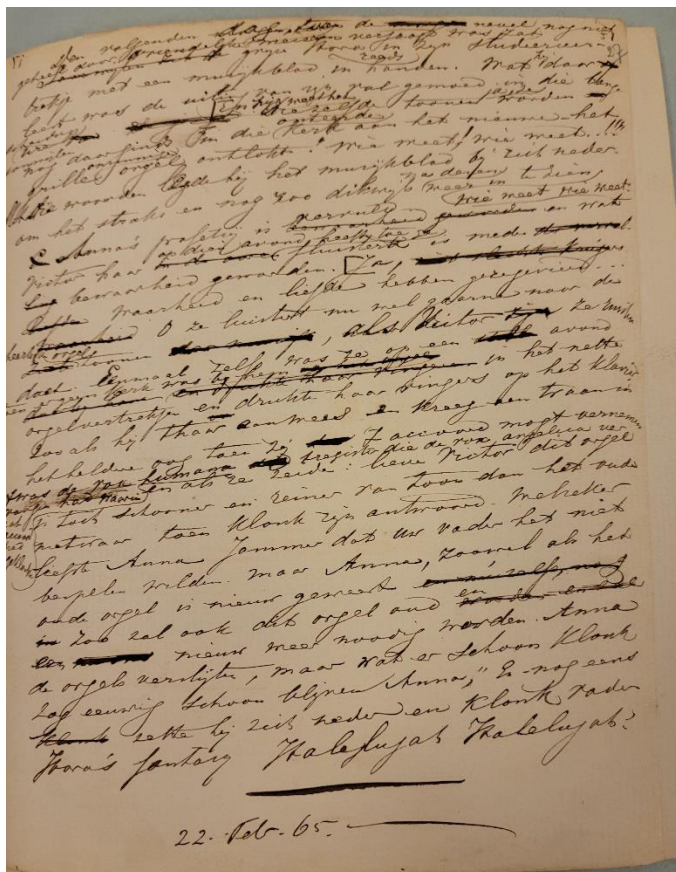
1

Her Oude en Nieuwe Orgel.

Opdr. 2

22 febr 1865

[illegible]



Algemeen handelsblad, 16 september 1865:

NEDERLANDSCH MAGAZIJN.
VERZONDEN VEL 24-27, WAARIN VOORKOMEN:
Het Portret van wijlen
Dr. R. C. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK.
Een Gezicht op het Spaarne, door E. Koster.
DE GEDENKNAALD TE SCHEVENINGEN.
Moeders Plaatsvervangster, door J. Spoel.
De Wedstrijd der Kon. Ned. Zeil- en Roei-Vereeniging
de Rotters DE SPERWER en DE VALK.
Scheveningsche Boschjes, door W. J. van Borselen
EN
VIER ILLUSTRATIEN van Chs. Rochussen,
BEHOORENDE BIJ DE NIEUWE NOVELLE VAN J. J. CREMER, GETITELD:
HET OUDE EN HET NIEUWE ORGEL.
In den tekst komen verder nog voor:
 Mr. A. VER-HUELL. Levensschetsen van Kunstenaars.
 A. ISING. Nederlandse Kunst.
 ———. Johan van Oldenbarnevelt in Frankrijk en Engeland.
 ———. Onze Stadhouder Frederik Hendrik.
 Wijlen A. VAN DER HOOP J. ZOON. Onuitgegeven ongelaten Gedichten. (Eens verlatene Moeder.)
 Mr. M. P. LINDO. Een woord bij het Portret van Bakhuizen van den Brink.
 Het NEDERLANDSCH MAGAZIJN, uitgegeven onder bescherming van H. M. de Koningin der Nederlanden, is het eenigste Boek- en Plaatwerk in ons Vaderland dat uitsluitend
NEDERLANDSCHE GRAVUREN bevat.
 Alle Boekhandelaren nemen Bestellingen aan, alsmede de Uitgevers. (21059)
GEBR. VAN ES.

Dagblad van Zuid Holland en sGravenhage, 2 december 1865:

Nieuwe Uitgave van GEBROEDERS VAN ES, te Amsterdam:

HERFST-BLADEN VAN A. V. H.

Een prachtig Cahier met 12 Platen. Prijs: Een Gulden.

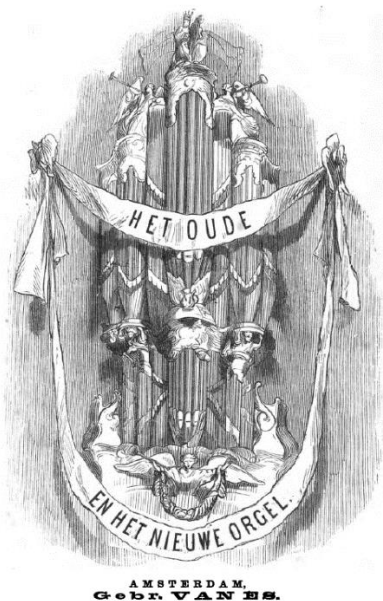
Geïllustreerde Nederlandsche Novellen,

No. 1. DE KONINGIN VAN HET VOETLICHT, DOOR AUG. SNIEDERS. GEILLUSTREERD DOOR J. C. GREIVE, Jr. Prijs . . . 50 Cents.	No. 2. HET OUDE EN HET NIEUWE ORGEL, DOOR J. J. CREMER. GEILLUSTREERD DOOR CHS. ROCHUSSEN. Prijs . . . 50 Cents. (7536)
--	---

Nederlandsche bibliographie, 1865:

Novellen, Geïllustreerde Nederlandsche, N^o. 1. De koningin van het voetlicht door Aug. Snieders. Geïllustreerd door J. C. Greive Jr. Post 8°. (4 en 57 bl.) N^o. 2. **Het oude en het nieuwe orgel** door J. J. Cremer. Geïllustreerd door Chs. Rochussen. Post 8°. (4 en 50 bl.) Amsterdam, Gebr. van Es. Per nummer. f 0,50.

Uitgave 1865, tekeningen van Charles Rochussen:





met blinkend verguldsel en mooie poppetjes er op, en, en...." geheel verontwaardigd besloot broeder Raap met een vuistslag op de tafel: „IK BEN ER TEGEN!”

De muzikale kerkvoogd No. één, de intieme vriend van den heer Blank, begreep niet hoe broeder Raap zulke incriminatieën durfde in 't midden brengen; hij zou bedaard zijn, alle hartstochtelijkheid ter zijde stellen, maar broeder Raap eens kalm in bedenking geven, of hij niet, zacht genomen, oordeelde als een blinde over de kleuren; neen, minder nog, want een blinde voelt de kleuren, en broeder Raap die zelfs geen de minste gevoel scheen te hebben, althans niet voor de hoogere eischen der toonkunst, hij sprak nu van zin-

De Nederlandsche spectator, 1866:

Ik kan dit artikel niet eindigen, mijnheer de Spectator! zonder een woord van hulde te brengen aan een uwer redacteuren, den heer J. J. Cremer, naar aanleiding van zijn jongste novelle: **Het oude en het nieuwe orgel**. De wijze, waarop de kerkvraag door hem behandeld en beantwoord is, heeft mijn volle sympathie. De vox angelica moet door de vox humana hoe langer zoo meer vervangen worden. Waarheid en liefde moeten zich in de kerk tot een heilig verbond vereenigen. Dan zal het wel beter worden. „Geen nieuwe wijn in oude huiden;” zegt D. en het is zoo; „anders barsten de huiden en de wijn wordt uitgestort.” Dat zou jammer wezen van den wijn. Met D. stel ik er prijs op, dat die behouden blijve. Ik geloof, dat het ook tot de eischen der tegenwoordige maatschappij behoort, nog meer dan het geval is van den altijd nieuwen geest des christendoms doortrokken te worden. Is de maatschappij daarvan geheel vervuld, dan zijn er geene vormen meer noodig om dien geest te bewaren, dan kunnen de oude en nieuwe huiden worden weggeworpen. Maar vóór dien tijd acht ik het zeer bedenkelijk, met het opruimen zoo radikaal te werk te gaan als sommigen thans willen. Ik heb een even grooten afkeer van schikken en plooiën, van knoeien met de waarheid, van een dubbelzinnige zedelijkheid als Desiderius. Wanneer hij een even groote liefde heeft, als ik, voor godsdienst, reine, oprechte, krachtige godsdienst, dan reik ik hem de hand en noodig hem uit om eens te denken over deze stellingen:

De kerk moet niet worden opgeheven, maar steeds hervormd

De Tijdspiegel, deel 1, 1866. Zie volledige artikel achter het literatuuroverzicht.

Leeuwarder courant, 13 oktober 1867:

 Bij den Boekhandelaar H. KUIPERS te Leeuwarden zijn voorhanden de onderstaande Werken van

J. J. CREMER.

Betuwsche Novellen. Tweede druk.	f 1.30.
Wouter Linge.	- 0.60.
Een Reisgezelschap, 2 deelen	- 3.00.
(Elk deel is ook afzonderlijk verkrijgbaar à f 1.50).	
Sinte Klaas, Oud- en Nieuwjaar. Vier vertellingen .	- 1.25.
Twee Novelletten	- 1.25.
Het Oude en het Nieuwe Orgel	- 0.50.
De Lelie van 's Gravenhage.	- 3.00.
Arme Samuel. Derde druk.	- 1.50.
Portretten, Kees Springer in en buiten de Kerk .	- 1.20.
Uit het Leven. Beelden en Schetsen	- 1.50.
Frederik Hendrik Hendriks, de Schilder van Wolfhezen. Tweede druk	- 1.00.
Een Winternacht	- 0.50.
't Pauweveerke komt voor in de Nieuwe Over-Betuwsche Vertellingen	- 2.20.
Ook uitgegeven onder den titel van:	
Distels in 't Weiland. Gebonden met Platen . .	- 8.90.
Een Betuwsch Klaverblad. Gebonden met Platen. .	- 3.40.
Alleen de drie laatste Werken zijn in de Betuwsche Tongval geschreven.	

De tijd, 11 november 1867:

Heden zijn alom verkrijgbaar gesteld:

GEILLUSTREERDE NEDERLANDSCHE NOVELLEN.

A. Ising , De graaf de Saint-Ybar, 2 deelen, met 26 platen door Chs. Rochussen	f 1.00
Johan Gram , De brillen van onzen tijd, met 10 platen door Elehanon Verveer	f 0.50
Aug. Snieders , Verborgten geluk, met 15 platen door Chs. Rochussen	f 0.50
Th. Van Westhrene Wz. , De Mellans, met 7 platen door J. M. Schmidt Crans	f 0.50
Aug. Snieders , De koningin van het voetlicht, met 7 platen door J. C. Greive Jr.	f 0.50
J. J. Cremer , Het oude en nieuwe orgel, met 8 platen door Chs. Rochussen	f 0.50

(1865) Leiden. D. NOOTHOVEN VAN GOOR.

nieuwsbode, 28 november 1891:

Tholen, 26 Nov. Woensdag avond hield de vereeniging »Door oefening volmaakter», haar tweede vergadering. Was de eerste slecht bezocht, met deze was zulks het tegendeel, wat voornamelijk te wijten was dat Tholen's Zangkoor voor het eerst eenige nummers op deze vergadering ten beste zou geven. Na de gewone huishoudelijke werkzaamheden werd door den heer Avé eene lezing gehouden »het Oude en het Nieuwe Orgel van Cremer», terwijl in de pauze Tholen's Zangkoor, bestaande uit 28 werkende leden, onder leiding van den heer van den Broek zich liet hooren. De lezing zoowel als het zingen, viel zoo in den smaak dat aan het daverend applaus bijna geen einde kwam. De Voorzitter bedankte dan ook allen die hadden meegewerkt deze vergadering zoo uitnemend te doen slagen, haalde verschillende voorbeelden aan, hoe muziek in staat is zelfs wonderen te verrichten en hoe men in kleine plaatsen als Tholen met samenwerking van verschillende vereenigingen veel goeds, nuttigs en aangenaams ten gehoor kan brengen.

L'oeuvre de Charles Rochussen, 1894:

BOIS GRAVÉS sur les DESSINS de Mr. ROCHUSSEN.

545. Illustration dans: De Kunstkronijk, septième année de la seconde série. Vignette sur le titre.

Page 5 etc. Quatre vignettes par W. H. Stam, accompagnant: *Of het mooi was, door J. J. Cremer.*

Page 57. Une vignette, par W. H. Stam, accompagnant: *En zigzag, door G. H. J. Elliott Boswell.*

546. Illustration dans: Het Nederlandsch Magazijn, année 1865.

Pages 201, 204, 205, 220, 224, 228, 229. Huit vignettes pour: *Het oude en het nieuwe orgel.* Eene studie door J. J. Cremer.

De grondwet, 30 september 1902:

die hare vleugelen uitslaat, en in hare goddelijke ontplooiingen ons op den levensweg tegemoet komt, daar zullen het "Sursum Cords" of een "Crescendo" ons nabij blijven.

Wij hopen dat de Clinton street kerk spoedig in het bezit is van een fraai orgel, en toen ik de vergadering verlaten had en onder de lommerrijke boomen van Noord Straight street liep, toen dacht ik aan J. J. Cremer, aan zijne novelle getiteld "**Het oude en het nieuwe orgel**" en vooral aan de woorden daarin door Nêerlands grooten novellist geschreven:

"De orgels mogen verslijten, de orgelpijpen mogen vergaan, maar het "Looft den Heere" de Hallelujah's blijven, blijven eeuwig voor het arme menschenkind."

C. J. B. v. D. DUYS.

11 Sept., 1902.

Modern-godsdienstige richting in Nederland, 1904:

Onze Betuwsche novellist J. J. Cremer, die eens den wensch uitte, dat de moderne richting geen moderne partij, geen moderne secte mocht worden, teekende in *Zes schetsen in éene lijst* ook den dusgenoemden en den waren modern, en leverde in *Het oude en het nieuwe orgel* een welsprekend pleidooi voor de beginselen dier richting; terwijl hij den *Spectator* (1866) als voertuig koos om het goed recht der kerk te verdedigen.

Rijksuniversiteit Groningen, collectie Dirk Verel, 1952:

51 Verel, Dirk

Het oude en het nieuwe orgel. Hoorspel naar een verhaal van J.J. Cremer

Hoorspel naar een verhaal van J.J. Cremer

- 46 bll., gestencild ex. Stichting Nederlandsche Radio Unie, 1952

Algemeen handelsblad 12 december 1952:

kleuters; 17.15 Gr.; 17.30 voor de jeugd; 17.45 Regeringsuitz.; „Het bestuurs-stelsel van Suriname”; 18.00 Gemengd koor; 18.20 Sport; 18.30 Lichte muziek; 18.45 Engelse les; 19.00 Nieuws en weerber.; 19.10 Gr.; 19.30 „Volk en Staat”, caus.; 19.45 Piano-duo; 20.00 Radiokrant; 20.20 Metropole-orkest, koor en sol.; 21.00 „Het oude en het nieuwe orgel”, hoorspel; 22.15 „Rijkdom onder de grond”, caus.; 22.25 Gr.; 22.45 Overdenking; 23.00 Nieuws en S.O.S.-ber.; 23.15 „Man en vrouw”, caus.; 23.30—24.00 Gr.

Vrije geluiden, 13 december 1952:

21.00 (9.00) „**HET OUDE EN HET NIEUWE ORGEL**” - Een luisterspel naar een verhaal van J. J. Cremer door Dirk Verel. - Rolverdeling: Hora, organist, Frits Bouwmeester. - Saartje, zijn vrouw, Dogi Rugani. - Anna, hun dochter, Fé Sciarone. - Holm, orgeltrapper, Han König. - De Bruin, koster, Jo Vischer. - Krieger, Frans Somers. - Blank, Bert Dijkstra. - Piet, Nina Bergsma. - Jan, Jaap Hoogstraten. - President-kerkvoogd, Louis de Bree. - Jankes, Charles Mögle. - Sperrevoet, Alex Faassen Sr. - Raap, Wim v. d. Brink. - Ouder, Maarten Kapteyn. - Predikant, Peter Aryans. - Verder de stemmen van Nel Snel, Jack Dixon en Wim Bary. - De orgelsoli worden gespeeld door Meindert Boekel. - Spelleiding: Dirk Verel.

De volkskrant, 16 december 1952:

woensdag	
HILVERSUM I (402 m).	
NCRV:	7.00 Nieuws. 7.13 Gewijde muziek.
7.45	Een woord voor de dag. 8.00 Nieuws en weerberichten. 8.15 Gramofoonmuziek. 9.00 Voor de zieken. 9.30 Voor de huisvrouw. 9.35 Waterstanden. 9.40 Gramofoonmuziek. 10.10 Idem. 10.30 Morgendienst. 11.00 „Het oude en het nieuwe orgel“ , hoorspel. 12.15 Gramofoonmuziek. 12.30 Land- en tuinbouwmededelingen. 12.33 Gramofoonmuziek. 12.37 Adventsstonde. 12.59 Klokgelui. 13.00 Nieuws. 13.15 Protestants Interkerkelijk Thuisfront. 13.20 Gramofoonmuziek. 13.50 Idem. 14.45 Voor de meisjes. 15.00 Jeugdconcert. 15.50 Gramofoonmuziek. 16.00 Voor de jeugd. 17.20 Orgelspel.

NCRV-gids, 1956:

20.45 (8.45) HET OUDE EN HET NIEUWE ORGEL. Een luisterspel naar een verhaal van J. J. Cremer door Dirk Verèl. Rolverdeling: een organist, Frits Bouwmeester, Saartje, zijn vrouw, Dogi Rugani, Anna, hun dochter, Fé Sciarone Holm, orgeltrapper, Han König; De Bruin, koster, Jo Vischer; Krieger, Frans Somers; Blank, Bert Dijkstra; Piet, Nina Bergsma; Jan, Jaap Hoogstraten; President-kerkvoogd, Louis de Bree; Jankes, Charles Mögle; Sperrevoet, Alex Faassen Sr.; Raap, Wim v. d. Brink; Ouder, Maarten Kapteyn; Predikant, Peter Aryans. Verder de stemmen van Nel Snel, Jack Dixon en Wim Bary. De orgelsoli worden gespeeld door Meindert Boekel. Spelleiding: Dirk Verèl. (Herhaling van de uitzending op 15 december 1952).

22.00 (10.00) MONIQUE HAA

NCRV maandag 02-07-1956 Het oude en het nieuwe orgel (J.J. Cremer - Dirk Verèl) [20.45-22.00] (herhaling van maandag 15-12-1952)

Vrije geluiden, 30 juni 1956:

20.45 (8.45) „HET OUDE EN HET NIEUWE ORGEL“.
Een luisterspel naar een verhaal van J. J. Cremer door Dirk Verèl.
Rolverdeling:
Hoor, een organist Frits Bouwmeester
Saartje, zijn vrouw Dogi Rugani
Anna, hun dochter Fé Sciarone Holm, orgeltrapper Han König
De Bruin, koster Jo Vischer
Krieger Frans Somers
Blank Bert Dijkstra
Piet Nina Bergsma
Jan Jaap Hoogstraten
President-kerkvoogd Louis de Bree
Jankes Charles Mögle
Sperrevoet Alex Faassen sr.
Raap Wim v. d. Brink
Ouder Maarten Kapteyn
Predikant Peter Aryans
Verder de stemmen van Nel Snel, Jack Dixon en Wim Bary.
De orgelsoli worden gespeeld door Meindert Boekel. Spelleiding: Dirk Verèl.
(Herhaling van de uitzending op 15 december 1952.)

Het parool, 30 juni 1956:

vrouw. 15.15 Pulcinella, ballet (gr.). 16.00 Bijbellezing. 16.30 Kamermuz. 17.00 V. d. kleuters. 17.15 V. d. jeugd. 17.30 Gram. 17.40 Beursber. 17.45 De dierenwereld in de Nederlandse Antillen, caus. 18.00 Koorconc. 18.20 Sportpraatje. 18.30 Metropole-ork. 19.00 Nws. 19.10 Orgelconc. 19.30 Volk en Staat, caus. 19.45 Gram. 20.00 Radio-krant. 20.20 Lichte muz. 20.45 **Het oude en het nieuwe orgel**, hoorsp. 22.00 Pianovoor-dr. 22.15 Koorconc. 22.45 Avondoverden-king. 23.00 Nws. 23.15 Gram. 23.40—24.00 Het Evangelie in Esperanto.

Provinciale Drentsche en Asser courant, 30 juni 1956:

*Op het gebied van de hoorspelen is er deze week niet veel nieuws. Alleen de NCRV komt met een nieuw hoorspel; op de hoorspelavonden van de andere omroepverenigingen worden vervolgen van serie-hoorspelen uitgezonden. Het luisterspel, dat de NCRV uitzendt, is geschreven naar een verhaal van J. J. Cremer door Dirk Verel. Het draagt tot titel: „**Het oude en het nieuwe orgel**”.*

Trouw, 2 juli 1956:

VAN DE BETUWSE ROMANTICUS uit de vorige eeuw, J. J. Cremer, wiens bekoorlijke, zij het wat naïef-zoetige schetsen van het Gelderse landleven nog altijd populair zijn, is het verhaal „**Het oude en het nieuwe orgel**”, waarvan Dick Verel een hoorspel maakte. In 1952 werd het met veel succes uitgezonden en vanavond om 8.45 uur wordt het herhaald. We zullen er graag weer naar luisteren. Het grappige is inmiddels dat men even voor het hoorspel begint, om 7.10 uur namelijk, een concert kan horen op een oud orgel, dat binnenkort inderdaad door een nieuw zal worden vervangen. Arie J. Keyzer bespeelt dan namelijk het 19de eeuwse Witte-orgel in de Nicolaïkerk te Utrecht, dat dit jaar voor een groot nieuw Deens instrument, uit de ateliers van Markussen te Aabenraa plaats zal maken.

Algemeen dagblad, 2 juli 1956:

De hoorspelminnaars zijn evenmin vergeten, want op 298 wordt te 20.45 **Het oude en het nieuwe orgel** uitgezonden, een door Dirk Verèl bewerkt en geregisseerd spel van J. J. Cremer, dat zo lang geleden werd uitgezonden (december 1952), dat men het wel alweer vergeten is.

Trouw, 3 juli 1956:



RADIO TELEVISIE

Verleden tijd

DE president-kerkvoogd vonden wij een sympathiek man. Hij tegde zijn functie neer, toen de kerkvoogdij besloot een nieuw orgel aan te schaffen. Was het niet beter om het eerbiedwaardige oude, zij het wat vervallen instrument te restaureren, vroeg hij. En met die opmerking was de president zijn tijd ver vooruit, want de novelle die J. J. Cremer over „Het oude en het nieuwe orgel“ schreef en die gisteravond als hoorspel door de NCRV werd uitgezonden, speelt zich af in 1852.

Cremer publiceerde ze in 1865 en dat was juist het begin van de tijd waarin veel mooie antieke orgels in onze dorps- en stadskerken vervangen werden door instrumenten van nieuwbakken orgelmonteurs, die wij thans hoogstens als bekwame loodgieters, maar zeker niet als meesters der orgelbouwkunst waarden.

Aan deze dingen moesten wij gisteravond bij het hoorspel denken en daarom speelt het ons geducht, dat de stovenzetters die zo verlangden naar een nieuw orgel, omdat dit het kerkbezoek en dus ook de inkomsten der stovenaffaire ten goede zou komen, hun zin kregen.

Maar Cremer's verhaal is nu eenmaal niet anders en het zal wel waar zijn ook, want zo was men wel in wat wordt genoemd „de eeuw der verlichting“.

Uit onze opmerkingen over het orgel begrijpt men al, dat wij het verleden weten te waarderen en dat geldt dan ook volop voor het werk van die meester der negentiende-eeuwse dorpsnovellen, J. J. Cremer, wiens Betuwse verhalen wij nog altijd graag lezen, ook al zullen er nu wel literaire nieuwlichters zijn, die dit genre te zoetig vinden voor onze tijd.

Maar juist temidden van de vaak zo felle en keiharde eigentijdse schrijverij (die ook nodig is, om althans nog hoorbaar te zijn in onze bommentuurtuur) kunnen wij de eerlijke en gevoelige romantiek zeker blijven waarden als een goede en schone herin-

voortreffelijk radiospel maakte, dient eveneens te worden geprezen. Het is merkwaardig hierbij te moeten denken, dat Cremer zelf nimmer veel succes heeft geogen met het (overigens weinige) toneelwerk dat hij schreef.

HOREN EN ZIEN

Vanavond

DEROEMDE OUVERTURES van Boieldieu (De kalief van Bagdad), Rossini, von Flotow en Auber (La muette de Portici) worden van 8.05—8.45 uur uitgevoerd door het omroeporkest o.l.v. Henk Spruit bij de Avro.

HET HOLLAND FESTIVAL wordt van 8.40—9.35 uur bij de Kro voortgezet met een concert door het Amadeuskwartet, dat twee kwartetten voor 2 violen, altviool en cello van Mozart zal uitvoeren.

DE BRANDENBURGSE CONCERTEN van Bach zijn voor de komende weken op het programma van BBC 3 (464 m.) geplaatst. Twee ensembles zullen vanavond het eerste Brandenburgse concert spelen. Van 7.35—8 uur wordt het uitgevoerd door de „Busch Chamber Players“ en van 8.20—8.50 door de Schola Cantorum van Bazel. Het 2e Brandenburgse concert wordt vrijdagavond om 7.35 uur uitgevoerd.

DE PARIJSE ORGANISTE Marie Claire Alain (zuster van de bekende Franse orgelmester Jehan Alain) concertteert van 10.15—10.45 uur bij de Kro. Ze speelt werkjes van Clerambault en Vierne en van haar broer, namelijk diens „Verloren Paradijs“.

ORGELSPEL BIJ MAANLICHT heet het programma van populaire muziek dat John Howlett van 11.15—11.50 uur op het orgel van het Odeontheater te Londen uitvoert voor BBC-Light (1500 en 247 m.). De organist zal o.a. „The Bells of St. Mary's“ van Adams laten klinken.

Woensdag 4 juli

HILVERSUM 1 — VARA: 7.00 Nws. 7.10 Gym. 7.20 Gram. 8.00 Nws. 8.50 V. d. vrouw. 9.35 Waterst. 9.40 Gram. VPRO: 10.00 Morgenwijding. VARA: 10.20 Gram. 12.00 Densmuz. 12.30 Land- en tuinb.meded. 12.33 Voor het platteland. 12.38 Hammondorgel en zang. 13.00 Nws. 13.15 Tentoonstellingsagenda. 13.18 Instr. trio. 13.45 De wereld werd ontdekt. lezing. 14.00 Operettemuz. 14.30 V. d. jeugd. 16.00 V. d. zieken. 16.30 Gram. 17.30 Instr. kwint. 17.50 Regeringsuitz. Rijksdelen overzee: Jeugduitzending: Correspondentieclub o.l.v. Regina Zwart. De bus van de bus gaat open. 18.00 Nws. en comm. 18.20 Pianoorgel. 18.35 Act. 18.50 Hammondtrio. 19.10 Gram. VPRO: 19.30 V. d. jeugd. VARA: 20.00 Nws. 20.05 Tussen de regels door. 20.15 Gram. 20.45 Drees wordt zeventig. klankb. 21.15 Concertgebouwwerk. 21.50 Sport. 22.00 Jiddische liederen. 22.20 Medische kron. 22.30 Gram. 23.00 Nws. 23.15

Nieuwsblad van het noorden, 18 november 1959:



Verèl, Dirk - De Heer Hora, organist. Televisiespel. Naar een novelle van J.J. Cremer. - Televisiespel. 2+56 blz., 2 ex., getypt (doorslag), z.j. Manuscript is in het bezit van de Bibliotheek Rijkuniversiteit Groningen.

24 Verèl, Dirk

De Heer Hora, organist. Televisiespel. Naar een novelle van J.J. Cremer

Televisiespel. Naar een novelle van J.J. Cremer
- 2+56 blz., 2 ex., getypt (doorslag), z.j.

Jaarboek van de Maatschappij van Nederlandsche letterkunde, 1972-1973, p. 222 e.v.:

zijn overgang van Haren naar Hilversum. En dat was het voor hem. Een van zijn grootste verdiensten is, dat hij voor de toenmalige NCRV-wereld het eigen hoorspel gemaakt heeft. Als ontspanning, zeker, maar vooral ook als getuigenis van eigen religieuze en culturele waarden.

Intussen ziet hij in deze overgangstijd nog kans op verzoek van een verwante, jubilerende jeugdorganisatie het toneelspel *Djoeke Hilberts* te schrijven,²² een spel dat door zijn vele opvoeringen in gereformeerde kerken, toonde dat een kentering in de gevoelens ten aanzien van het toneel bezig is zich hier te voltrekken.

Voor 't overige zal Verèl zich in de kleine tien NCRV-jaren met de volle inzet van zijn persoon geven aan de opbouw van de nieuwe hoorspel-afdeling. Door er zelf stukken voor te schrijven als *De Kracht van het land bestaat* (Vrede van Munster), *Het oude en het nieuwe Orgel*, *Kerstspel*, *Hoop* (in samenwerking met David Macdonald), *Herodes*. Maar vooral door Nederlandse auteurs tot het schrijven van hoorspelen te inspireren. Hij spaart moeite noch tijd voor besprekingen aler ze aan 't werk gaan, en bereikt met nieuwe auteurs soms verrassende resultaten. Verèl is van de aanvang af een voorvechter van het Nederlandse hoorspel.²³

Nederlands... ook naar de inhoud. Piet Beishuizen schreef er destijds

Cubra.nl, 23 april 2016:

Voorheen was in dezen het woord 'sparren' gangbaar. Een uit het Engels overgewaaid term die staat voor 'boksen zonder doorstoten'. In vechtsporten is het onderdeel van de training: een oefengevecht waarbij je de aangeleerde technieken toepast, maar zonder de intentie je oefenpartner hard te raken en pijn te doen. Prima woord toch?

Wèg dus met dat 'klankborden'! Laat het geen werkwoord meer zijn, maar enkel het meervoud van klankbord. Klankborden tref je aan in de galmgaten van een klokkentoren: de schuin geplaatste borden (planken) die het geluid naar beneden richten. Of neem het plankenvlak boven de preekstoel 'tot weerkaatsing en geleiding van het stemgeluid van den spreker'. Sinds de vijftiende eeuw vindt men het klankbord boven de kansel ter wille van een goede akoestiek, om het geluid de gewenste richting te geven. Klankbord, of verhemelsel.

Pas aan het einde van de negentiende eeuw verbreedt de betekenis zich, en wordt het woord steeds vaker in figuurlijke zin gebruikt. Een eerste stap in die richting vond ik bij J.J. Cremer, die in zijn in 1881 gepubliceerde Romantische werken, deel 14, een verhaal opneemt over 'Het oude en het nieuwe orgel' en daarin noteert:

En zie, terwijl hij daar voortreedt en den blik slaat op die prachtige natuur in haar voorjaars-avondtooi; of ook, als hij, nabij het bosch gekomen, langzamer voortgaat en eindelijk blijft staan om het heerlijke lied van den nachtegaal te beluisteren - dien reinen orgeltoon der Natuur - terwijl hij daar rust en hemelt aan den vollen boezem van Gods schoone schepping, en het haantje van den stadstoren - weerkaatsend den gloeienden hemel - hem zoo vroolijk toeblijkt, zie, dan is het een glans van innige vrede en blijdschap, die zich verspreidt over 's-jongelings gelaat, als de weerschijn van een gemoed, dat wel een klankbord mag heeten van den zuiversten toon.

En dan is het menselijke klankbord niet ver meer: Allard Pierson over Opzoomer in De Gids (1893):

Hij gelooft in de menscheit, in het waarachtige van hare gewaarwordingen en behoeften. Zij is hem het onmisbare klankbord voor zijn stem.

Van Dale geeft drie betekenissen voor 'klankbord': de houten hemel boven een spreekgestoelte, de schuine planken in de galmgaten, en "(oneig.) geïnteresseerde gesprekspartner,

De tijdspiegel, deel 1 1866. Groot Artikel over Het oude en het Nieuwe orgel:

IETS OVER ORGELS EN NOG WAT.

Men kan van dit boekjen (*) verklaren dat het een allerliefst boekjen is, — waarom niet? Mij is verhaald van iemand, die een dergelijk getuigenis gaf van Goethe's Faust. Het zal nog wel een poosjen duren eer men algemeen den raad volgt: »Begrijp de schrijvers of lees ze niet.» Maar die raad is toch eigenlijk ook wat kortaf. Wie hem gegeven heeft, diende zich nader te verklaren. Wat wil hij? De gansche maatschappij 't onderste boven keeren? Of alleen een juk leggen op het lezend publiek? 't Eerste zou wat heel revolutionair zijn, 't andere veel te partijdig. Wil iemand dat alle lezers zullen begrijpen wat ze ter hand nemen, hij kan straks met hetzelfde recht eischen, dat men niet naar het theater of concert ga zonder kunstgevoel, niet naar de kerk zonder godsdienstzin. Ja, hij moet het eischen ter wille der consequentie. Hij moet verder gaan en van de schrijvers verlangen dat ze hun onderwerp eenigzins kennen. Hij moet het afkeuren dat men, om met Hettner te spreken, van den nood een tiende Muze, van de ijdelheid enz. een elfde en twaalfde maakt. Hij moet...

(*) Geïllustreerde Nederlandsche novellen. Het oude en het nieuwe orgel, door J. J. Cremer. Geïllustreerd door Chs. Rochussen. Amsterdam, Gebr. van Es.

O, er is geen eind aan al het afkeuren en eischen als men eenmaal begint. Maar wat geeft het?

't Is met de menschen nu eenmaal als met de bloemen, heeft Hildebrands Barend gezegd. Men kan ze niet dwingen. En als men het toch beproeft, »wat heb je dan? dan plaag je je zelve." Die Barend was een gelukkige filosoof. Volgens zijn methode bespaart een mensch zich veel onvruchtbare moeite en heilloos verdriet. Geen buitensporige eischen te doen, in het onvermijdelijke te berusten, stillekens voort te gaan met wat men zijn plicht acht, 't is een deel der echte levenskunst. De Atheensche burger kon aan Aristides zijn rechtvaardigheid niet vergeven. Maar Aristides vergaf dien burger zijn domheid wel en bleef rechtvaardig. Zou Goethe zich vertoornd hebben tegen lieden, die zijn Faust allertiefst vonden? — Geloove het wie het kan!

Om op Cremer's orgel terug te komen, voor mij is het nog iets meer dan een allerliefst boekje, en ik ben er zeker van dat de auteur mij daarom niet minder acht. Onder 't lezen kwam mij gedurig De Génestet's leekedichtje voor den geest:

Wilt gij mij stichten, och, voortaan,
Och waarschuw niet, maar grijp mij aan!
Laat bij uw zinnrjke verhalen
Gedachten in mijn siele dalen,
Een glimlach om mijn lippen dwalen,
En in mijn oogen lok een traan!

Met de aanhaling dezer woorden wil ik niet geacht worden ook maar over een enkel »stichtelijk uur" den staf te breken alleen om des titels wille. De groote zonde waartegen de dichter waarschuwde, zit toch eigenlijk niet, of niet voornamelijk in titels. Aan de annonce die in den domine's-titel en in het kanselbeklimmen ligt, heeft hij zich zelve schuldig gemaakt als 't dan zoo heeten moet. Maar wien onder de wijzen en edelen van ons volk kwam het ooit in den zin, hem dit ten kwade te duiden? Ik wensch dat wij den dichter en elkander op dit punt verstaan. En als zijn woorden mij werden herinnerd bij 't lezen van Cremer's Orgel, het was omdat ik inderdaad gesticht werd door een boek dat zich niet als »stichtelijk" had aangekondigd. Een breed en vol Hallelujah! een Gloria in Excelsis! ruischt uit dat geschrift u tegen, zoo gij ook maar eenigzins een hart voor die toonen hebt. Uit een menigte stemmen van het wereldkoor (of van een klein deel er van), die elkaar doorkruisen en bestrijden, ontwikkelt zich dat Hallelujah! ten laatste — liefelijk, vertroostend, stichtend inderdaad!

»Alzo, er is een kerkkluchtje aan?"...

Laat mij tot antwoord een paar regels van Cremer voor u uitschrijven: »Erkent gij hem als een der uwen, hem die daar vol diepen eenvoud het Hallelujah! voortstuwt langs de pijlers en tempelbogen... tot voor des Eeuwigen troon?"

»Des Eeuwigen troon! — Waar is die troon? Oneindig God, zou niet het hart hier scharen een deel van den troon Uwer Majesteit zijn?»

Is daar een »kerkluchtjen» aan naar uw meening, laat dan voorloopig Cremer's boek rusten, zoowel als dit mijn geschrijf, en ga gij uw gewone »luchtjens» scheppen... Of neen, lees toch het boek. »Wie weet!» zei de oude Hora, aan den vooravond van zijn nieuwe leven, en niet onmogelijk zegt ook gij te eeniger tijd van sommige dingen die ge thans minacht: Wie weet?... In elk geval kan het »oude en nieuwe orgel» u aesthetisch genot geven. De kunst is er niet opgeofferd aan de gedachte, zouden de kunstrechters zeggen.

»Maar er zit dan toch gedachte in?»

Ongetwijfeld. Zelfs, — het verschrikkelijk woord moet er uit, o delicate naturen! — Zelfs *tendenz*! Ja, al leest men op bladzijde één van een spionnetje, waar Anna Hora in kijkt, het boekjen is er niettemin op aangelegd, ons den spiegel des tijds voor te houden, of we mogelijk ook ons beeld of iets er van herkennen. Zij, die het allerliefst vonden, hebben dat waarschijnlijk zoo niet begrepen. Ik geloof niet, dat men den schrijver daarvan een verwijt maken mag. Laat mij u iets herinneren.

In zijn bekende »Salons» geeft Diderot op zijn aardigen *causerietrant* een kritiek van Greuze's schilderij: »La jeune fille, qui pleure son oiseau mort.» Hij ontlokt het lieve kind, dat zoo bitter bedroefd is, een heele geschiedenis waar van liefde, voorgevoel en dergelijken inkomt, en die ons minstens drie minuten bezig houdt. Dan eindigt hij met de verklaring: »Le sujet de ce petit poème est si fin que beaucoup de personnes ne l'ont pas entendu; ils ont cru, que cette jeune fille ne pleurait que son serin.»

Nu eischt, dunkt mij, de billijkheid dat men die vele personen om dit hun geloof niet hard valle. Wat toch is natuurlijker dan dat men bij de teekening van een weenend meisje en een gestorven sijsje tot de overtuiging komt, »que cette jeune fille ne pleure que son serin.»

Maar »le sujet de ce petit poème est si fin!» Inderdaad, het kan zeer wel wezen. Ik denk intusschen dat het te fijn is voor een schilder. Een ander is het die schildert, een ander die dicht. Wie kan er onkundig van zijn, die in de dagen leeft van Lessing's Laokoon? En wie kan gelooven dat ergens een zich noemende kunst »der toekomst» haar adres bereiken zal, die andere dan voor den (ontwikkelenden) kunstzin verstaanbare gedachten uitdrukken wil. Of men daarom de symboliek onvoorwaardelijk het »akeligste» noemen mag, wat »de kunst worden kan», dat is een vraag waarop, onder anderen, Pierson wel een ontkennend maar naar ik vrees, geen afdoend antwoord gegeven heeft (Rigting en Leven II). Bevoegde autoriteiten mogen hier beslissen. Voorloopig zullen wij het daarvoor houden dat de allegorie en de symboliek haar plaats kunnen houden op het

terrein der kunst, mits ze aan de eischen van den gezonden smaak, gelijk die door de meesters tot hiertoe gesteld werden, voldoen. Op het wijde veld der litteratuur is haar recht, zoover ik weet, nog niet betwist. Wilde iemand het beproeven, ik achte dat van Oost en West heel een wereld van rijke gedachten in schoone vormen tegen hem zou opstaan ten gerichte. Van de oudste tijden af tot op de dagen van Andersen toe, zie ik ze in breede reien geschaard. Eerbied voor de klassiek-allegorische litteratuur! Met de berucht geworden allegorische interpretatie heeft zij niets gemeen. Onzin en wansmaak houdt zij verre van zich. Onoplosbare hiërogliefen, onverteerbare raadseltjens zijn niet van haar geslacht. Voor hare rekening komt het misverstand niet. Al bemint zij het »*demi-jour*,'' ze verbergt zich daarom niet als achter mat glas. Zij spreekt: »Wie ooren heeft om te hooren, die hoore, wie oogen heeft om te zien, die zie!'' Zij zegt dit op gevaar af, de vijanden der theologie te ergeren. Zij heeft nu lastestuk in onzen landgenoot Cremer, als ik wél zie, een niet onverdienstelijken tolk gevonden. Zietdaar waar ik wezen wilde. Cremer's »Orgel'' zou ik een allegorische novelle willen noemen, als niemand er iets tegen heeft. Lees voor »oud en nieuw orgel'' oude en nieuwe godsdienstvormen, en gij zijt op de hoogte, zoo niet van uw tijd, dan toch van bedoelde novelle. En de vraag is nu maar: aan wien de schuld, zoo de schrijver niet begrepen wordt? Dat deze de kunst aan zijn gedachte niet heeft opgeofferd, sprak ik reeds als mijn gevoelen uit. Maar is wellicht de gedachte gesmoord onder de kunstbewerking der inkleeding? Ook hierop moet ik voor mij ontkennend antwoorden. Cremer's proeve in een voor hem nieuw *genre*, is naar mijn inzien gelukkig geslaagd. Zeer bereid ben ik intusschen mijn oordeel te onderwerpen aan dat van hen, »qui ont la sagesse dans ces choses'' (*).

Merkt iemand op, dat men het oude en nieuwe orgel volmaakt goed genieten kan, zonder daarbij aan iets anders ter wereld te denken dan aan de orgelquestie te Hulstadt, — ik heb er niet tegen, en neem het aan als een compliment voor den auteur. Maar gaat men een stap verder, verklaart men dat de schrijver, indien hij een soort van *transparent* heeft willen leveren, zijn doel heeft gemist, meent men dat de allegorie b. v. zoo ondoorschijnend is als bordpapier, dat men niet *genoodigd* wordt aan iets anders te denken dan aan het genoemde kleinstedsche dispuut; dan kan ik in die verklaring, in die meening niet deelen.

Vooreerst blijkt uit het geheele stukken dat de schrijver een episode wil geven uit de geschiedenis der worsteling van oud en nieuw, die de eeuwen door en niet het minst in onze kritische eeuw wordt gevoerd. In zijne teekening van de partij des behouds en die van den vooruitgang is schier geen enkele type vergeten. (Straks daarover

(*) De Fransche uitdrukking is van een Rotterdamschen briefschrijver en oorspronkelijk voor het huis »*Intermezzo*'' te Heidelberg (Rohrbach) bestemd geweest.

meer.) Vervolgens speelt de geheele handeling op kerkelijk terrein. Dit verhindert wel is waar niet, dat de voorstanders van oud of nieuw op welk ander terrein ook, (b. v. politici) in het Halstadtsche rumoer een woordje kunnen opvangen, dat voor hen in hun bijzonderen werkring zeer *à-propos* kan zijn; maar het geeft toch te kennen waar de auteur den meesten nadruk legt, werwaarts hij bovenal de aandacht wil trekken. Datzelfde wordt te kennen gegeven door de herhaalde tegenstelling van de *Vox Angelica* en de *Vox Humana*, en door die andere van den Tremulant en de vaste kloeke toonen van het open Labiaalwerk.

Niet uit de wolken, neen, ruichten of raïschen
Godlijke stemmen ooit menschen in 't oor...

't Is alweer de vroeg gestorven vriend, wiens woord ons omzweeft. Maar laat mij niet afdwalen. Ik wilde dan zeggen dat in Cremer's boek fingerwijzingen te over zijn naar het doel dat hij zich heeft voorgesteld. En zoo hij in eerbied voor zijn publiek niet wil ondertoen voor Heine, die gewoon was zich het zijne als een *vernünftiges Wesen* voor te stellen, dan zal hij 't er voor houden dat hij begrepen is. Er zijn gewis nog altijd lezers, die de lectuur van een boek beginnen met in de laatste bladzijden naar den afloop der *intrigue* te gluren, en 't is te vermoeden dat aan dezen *le nerf de l'intrigue* van het oude en nieuwe orgel zal ontgaan, al zien ze, dat Victor Krieger en Anna Hora *elkaar krijgen*. Doch er zijn ook andere lezers. En niet onwaarschijnlijk heeft hun het boekken een glimlach en een traan ontlokt, als door den leekedichter werden bedoeld.

O gij gelukkigen, die op de diepe en zachtvloeiende wateren der novelle of van het lied, uw ziel tot ruste brengt. Gij moet iets gevoelen van hetgeen Goethe wedervoer. Als hij verdriet had, maakte hij een vers en schudde het daarmee van zich af. Voorzover die kunst van zelfzucht getuigt, is ze natuurlijk niet benijdenswaardig, maar voorzover ze strekt om de eigen ziel tot rust en klaarheid te brengen en daarmee de ziel van hen, die met ons van gelijke bewegingen zijn, blijft zij een onwaardeerbaar voorrecht, ik herhaal het.

Een belangwekkende figuur is die oude Hora met al zijn vooroordeelen, al zijn bekrompenheid! Vier en veertig jaren had hij voor het musicale belang der Halstadters gewerkt en getobt; vier en veertig jaren zich een harden, in menig opzicht ondankbaren arbeid getroost; tal van kweekelingen had hij gevormd; enkelen onder hen waren beroemd geworden. De booze wereld zei wel dat ze reeds op zesjarigen leeftijd naar elders waren gegaan, maar de oude Hora had toch „het fundamentele” gelegd. Wie weet niet hoeveel er aankomt op „het fundamentele.” Ook bestond er te Halstadt een Hora-kransje, en al werd het in den loop des tijds heel wat anders dan de stichter had bedoeld, „het Hora-kransje was en bleef toch het kransje van Hora.”

Dit was niet weinig. Het getuigde van achting en liefde voor den muziekmeester, al werd zijn geest, zijn onderwijs niet te best begrepen, ja, al raakten de lessen eertijds van hem genoten, vroeger of later in kantoor en huishoudkamer enz. zoek." Het volmaakte is hier beneden nu eenmaal niet. Oude Hora was tevreden, wat wil men meer? »Daarbij, had hij niet als organist den zegenrijksten invloed uitgeoefend? Was niet van den dag zijner komst te Halstadt af, het bewijs door hem geleverd, dat niet het orgel in de Jacobskerk een prul was, maar wel de vorige organist iets dergelijks moest geweest zijn?" O, wat al gebreken had hij later in dat oude orgel ontdekt! maar mijnheer Hora was iemand van een vast karakter." Het orgel was goed! dat had hij eens gezegd, en het orgel bleef goed! Vier en veertig jaren lang trachtte hij al de gebreken van zijn dierbaar instrument te bedekken. Geen teedere moeder had ooit meer zorgen voor haar kind. Meester Hora en zijn orgel werden als tot één.

Op den langen duur werd zijn zuiver gehoor schier doof voor de wanluiderende toonen, die uit het vermolmd pijpwerk naar buiten drongen. Hij kon geen kwaad van zijn lieveling hooren. Een enkele maal... ja... als hij des Zaterdags wat heel erg zich had afgetobt met nazien en repareren; als de houtmolen van nieuwe verwoesting getuigde; als de lijmpot wat heel druk moest worden aangesproken; als ondanks alle moeite het oude orgel oud bleef, steeds ouder werd, steeds meer de gebreken van den ouderdom toonde... ja... dan... Maar toch — »dat orgeltje was nog zoo slecht niet!" Geen mensch mocht er kwaad van spreken, neen, het orgel was goed... Arme Hora, welk een lijden zou over u komen, en gij hadt u niet bereid, gij zoudt worden opgeschrikt uit uwen droom...

Ach, waarom moest die Mijnheer Blank zich ook in Halstadt neerzetten met al zijn nieuwigheden, zijn betweterijen, enz.? Waarom moest hij dien musicalen Krieger naar Halstadt troonen, dien jongen »snoeshaan met z'n pedante krulharen"?

Vader Hora, hoe weinig kendet gij uw tijd... hoe weinig u zelve!... Vier en veertig jaren waren voorbijgegaan. Jaren van arbeid en vrede, van inspanning en genot. De ure kwam, dat vader Hora's wereld zou voorbijgaan, dat zijn liefst en dierbaarst goed, het leven van zijn leven, zijn orgel zou worden afgekeurd, gesmaad, vernietigd! — Lang reeds was het onweder in aantocht geweest, lang hadden de wolken zich samengepakt; onrustig hadden zich de hoofden en harten bewogen tot in Hora's nabijheid; zijn eigen goede Saartjen, zijn huisvrouw had iets gevoeld nu en dan, dat naar een angstig voorgevoel zweemde. Op eenmaal, daar brak het onweer los, daar sloeg het in, daar barstten de vlammen uit, die het oude orgel zouden verteren...

»Zoodat bij meerderheid van slechts ééne stem besloten is tot het doen »daarstellen" van een nieuw orgel in de Jacobskerk op de groote of groenmarkt alhier."

Dit doodvonnis werd in de kamer van kerkvoogden op zekeren avond geveld. Een doodvonnis, iets anders zag vader Hora er niet in. Wat sprak men van een nieuw orgel?... Een orgel kende vader Hora slechts, zijn orgel, het orgel. En dat moest weg. Van nu af aan was het in vader Hora's leven nacht.

Treurig kropen de dagen voort. En toch, al te spoedig zou hij komen, de vreeselijke dag, de laatste... als de zwanenzang van het oude orgel zou worden vernomen. Het was vader Hora alsof het de laatste dag van zijn leven zou zijn. Evenwel, een mensch kan veel doorstaan, veel overleven... Eindelijk, daar was hij, de groote dag. 't Was morgen, 't werd middag, avond, een koude avond in December. Van uur tot uur werd de oude organist gejaagder, — aan eten viel niet te denken, aan het middagslaapjen bij den Dordtschen haard nog minder...

»Dag Adam, sterkte, ziellief!» klinkt moeder Saartjen's stem bij den ouden orgeltrap.

»Tot straks, vader!» spreekt Hora's dochter.

»Het is alsof een grafkelder den afscheidsgroet terugkaatst: Tot straks!»

En voor het laatst gaat vader Hora den ouden orgeltrap op, en voor het laatst zal hij met den »calcant» het bijna onherstelbare in het oude instrument herstellen dat niemand het bemerke; en voor het laatst zet hij zich om te spelen, dat allen het hooren... en — daar ruischen de toonen, zoo roerend, zoo zacht en teer; daar zwellen ze, en nemen toe in diepte en kracht; steeds voller ruischen de accorden, steeds machtiger bruischt de stroom der heilige muziek... Alle goede geesten, alle schoone krachten zijn losgelaten. Hallelujah! Hallelujah!... Rijs op, gemeente!... en zij rijst op... Hallelujah! Hallelujah! klinkt het weenend, juichend, biddend door de eeuwenheugende gewelven. Eerbied voor dat oude orgel... Ja, ook dit oude spreekt van God, voert tot God... Zeg, hebt gij het verstaan?...

Koster Bruin, zeg, spijt het u niet, dat gij bij 't aansteken van de lichten op het orgel, zoo luchtig hebt gesproken.... »Dat is hier van avond voor 't laatst, meester Hora?»

Mijnheer Blank, schaamt ge u niet voor de critiek, die ge over orgel en organist in der tijd hebt uitgegalmd op straten en wegen? 't Was »schande, enorme schande» volgens u, »zoo'n orgel en zoo'n organist.» Hij had »geen greintjen gehoor» hebt gij gezegd van dien ouden Hora. Ja, wat al kwaads hebt gij gesproken van hem en zijn instrument! 't Is niet goed van u geweest, 't was niet billijk, mijnheer Blank. Veel marktgeschreeuw en kwajongensrumoer hadt gij kunnen voorkomen. Dat gij een nieuw orgel wildet hebben, 't was goed. Maar men moet een goed doel willen bereiken met goede middelen. Gij hebt noodeloos en meêdoogenloos gegriefd, gekrenkt. Dat had de oude Hora niet verdiend...

Die oude Hora, met welk een liefde en waarheid heeft Cremer hem

geteekend. Ook zonder zijn Dordtschen haard en zijn lijmpotten is hij te herkennen. Hoeveel goeds en schoons, hoeveel liefde voor de kunst in hem! Maar ook:

„De nieuwe ideeën! — bij mij aan huis is 't contrabande.”

Alweer de leekedichter. Kan ik het helpen? Is ook de novelist hier niet leekedichter geworden? Doet hij geen juisten blik slaan in de wereld van menschen en dingen, die ons op kerkelijk en godsdienstig terrein omringt, en waarvan wij zelven een deel zijn? Is niet de oude Hora met zijn onverzettelijken afkeer van al wat nieuw is, met zijn verouderde methode en terminologie, zijn tot het felste dogmatisme vergroeide »Rechthaberei”, zijn miskenning van anderere streven naar reine Godsvereering, is hij niet het beeld van veler orthodoxie? Geen waarschuwend beeld? Kan het ontkend worden dat meester Hora met al zijn liefde voor het oude orgel, zijn eigen waarheids- en schoonheidsgevoel bitter nadeel heeft gedaan, den weg tot ontwikkeling zich heeft afgesneden? Ontkend worden dat die liefde steeds minder van zijn egoïsme, zijn hoogmoed was te onderscheiden?

Zijn het weinigen, zijn het velen in onzen tijd, die het oude met hand en tand vasthouden, wijl ze in den grond te trotsch zijn om hun eenmaal gedane oordeelvellingen te herzien?...

Geestverwanten van Hora, edeler dan Cremer het deed, kan bezwaarlijk iemand u de waarheid zeggen. »*Amicus Plato, amicus Socrates, magis amica veritas!*” Weest vrienden van de oude kerkleeringen, wij zullen ons best doen, het ware, het eeuwige in dat oude te erkennen. IJvert, wij willen den adel van uw ijver niet in twijfel trekken. Maar weest billijk. Zegt niet terstond dat de nieuwe wijn niet deugt. Zegt niet dat de telescoop een vijand is van den sterrenhemel. Spreekt geen banvloek over het vrije onderzoek uit. En als gij het reeds gedaan hebt, zoo beware u de hemel gelijk ons voor die vastheid van karakter *à la* Hora, die waarlijk niet veel anders is dan koppigheid, hoogmoed, egoïsme. O denkt aan vader Hora's lijden. Kent uw tijd, kent u zelven. Voorwaarts gaat de wereld, alles om u heen verandert, zoudt gij alleen dezelfden willen blijven in uw denken, voelen, gelooven? Of wilt gij den stroom des tijds, de beweging der geesten tegenhouden? Hoort toch, de critiek van een enkelen mensch is als een kleine bron; een knapenhand kan haar sluiten. Maar de critiek, die de tijdgeest, die het voortschrijdend wetenschappelijk en godsdienstig leven oefent, is als een stroom dien geen mensch kan, dien alleen knapen willen wederstaan. Hoeveel leeds zou er minder zijn op aarde, als men wat meer op de teekenen des tijds lette, wat edeler begrip van eigenwaarde en »vastheid van karakter” had. Ja.... en als de heer Blank en consorten wat beleefder en zachtmoediger konden worden.... wat edelmoediger in hun critiek.... ja waarlijk dat zou »geen kleintjen” zijn.

Tot de voortreffelijkst geslaagde partijen in Cremer's novelle behoort

de teekening van den tijd als de orgelquestie te Halstadt recht eigenlijk de *»question brûlante»* wordt. Als er vergaderingen worden gehouden, die iets hebben van »een boschbrand bij storm." Als in alle huizen en kringen de tongen los raken, de diakenen, stovenzetsters, huurkoetsiers en schooljongens zich mengen in 't geschil; als Jan Rap uit de achterbuurt, en de fatsoenlijke Jan Rap, (die biljartspelen en romanlezen *cum annexis* als het groote werk van zijn leven beschouwt) gaan meêpraten. Men moet die bladzijden lezen om er al het fijne en geestige van te genieten. 't Is om dol te worden. Men moest zulk orgelspel verbieden" begint mijnheer Blank. Hij is de man wien ten eenenmale de gave der waardeering ontbreekt, de liberaal die inquisiteur zou worden, lieten de omstandigheden het toe, de verlichte, die in elken andersdenkende een domper ziet, de oppervlakkige criticus, die geen historie kent, van geen organische ontwikkeling weet, de onverdragelijke en onverdraagzame prediker der tolerantie, de onkiesche, onbarmhartige, onverstandige, onhandige parasiet van het »moderne bewustzijn", de vulgaire rationalist zonder eenigen diepgang, de schreeuwer, de ophakker, de ploert... Mijnheer Blank... ge zoudt zelfs op den afstand van ik weet niet hoeveel mijlen, iemands humeur en vocabulair kunnen bederven....

Wat een verwarring richtte hij te Halstadt aan! Hoe stookt hij allereerst het vuurtjen in den kring der eerwaarde kerkmeesteren. Wat dacht men wel? Meende men bij geval dat ze geen gehoor hadden? Ze konden heel goed de wijs van »Uren, dagen" onderscheiden. Maar al dat zoogenaamde zuivere gehoor waarop men tegenwoordig blufte, »wereldsgezindheid" was het volgens broeder Raap, »vermomde wereldsgezindheid" anders niet.

En een ander kerkvoogd, een vriend van mijnheer Blank, verklaart dat hij zulke »incriminatiën niet begrijpt." Hij zal »bedaard zijn, alle hartstochtelijkheid ter zijde zetten, maar broeder Raap eens kalm in bedenking geven" enz. enz. enz. Voorts merkt deze bedaarde, kalm in bedenking gevende, alle hartstochtelijkheid ter zijde zettende broeder op, dat het... laag, gewetenloos, dom is, den waarachtigen vooruitgang den voet dwars te zetten. Hij teekent protest aan tegen zulke armzaligheid.... Hij zal waken tegen die domper- en slaap-zucht.... Hij zal... hij zal, enfin — »voor het nieuwe orgel!" En broeder Raap schreeuwt: *tegen!*" en als het nader blijkt dat dit niet helpt, dan geeft broeder Raap »de weêrlicht van den heelen boel." En als broeder Links, die ook »tegen" had gestemd, verklaarde dat hij wil *blijven*, om te waken tegen »paapsche kunstvergoding", dan meent broeder Raap dat ook zijn eigen geestverwant dol is geworden, dat deze van *Raapsche* kunstvergoding spreekt, en — het misverstand heeft zijn toppunt bereikt. Het is Babel in Sion geworden.

Misverstand hier, misverstand daar. De moeder van Piet Busser, een vrouw uit het volk, vindt het »laag, minderman alles te ont-

nemen, ook z'n onschuldige kermis met z'n kramen en *orgels*." Het is alzoo dat de questie wordt begrepen door de Bussers en consorten. Hebben wij in dezen trek en in de geheele teekening met een *charge* te doen? Och of het zoo ware! Maar inderdaad, de gansche voorstelling is naar 't leven en frappant gelijkend. — Om met het Bussersche misverstand te beginnen, wie onzer, die eenigen tijd onder het volk heeft verkeerd en hun opvatting van theologische questien leerde kennen, herinnert zich niet de kolossaalste *mal-entendus*, die een mensch zouden doen schreien en lachen om het zeerst? Ik wil mij hier niet begeven op het platgetreden maar lang niet kaalgelezen veld der anecdotes. Het is bekend genoeg hoe spoedig sommige kinderen des volks een »Godloochenaar» zien, een man, die »alles wegredeneert» in iemand die 't niet met hun catechismus houdt. Cremer heeft dus geen karikaturen geleverd. Ook die muzikale kerkvoogden met hun »Uren, dagen» zijn classiek. Echte theologische stoethaspels, lieden die »een klokken hoorden luiden, maar» enz. Ach, dat de bekende regel der Trappistenorde met eenige wijziging in de wereld kon worden ingevoerd!... En dan, die vergadering! Die gemaakte kalmte, die gesmoorde woede, dat pootjes geven, die zuurzoete liegheden, »'t is of je d'r bij waart» zou Saartjen Hora zeggen. 't Is de stilte, die den storm voorafgaat; 't is het onheilspellende »lieve engel» van mijnheer den gemaal, als hij zich moet inhouden om zijn »engel» niet naar de maan te wenschen. Naar het leven alles, — ook die vele opinies en consideratiën uit den Halstadtschen orgelstrijd, die ik niet heb aangehaald, als b. v. die der »gemoedelijken.» Zij wilden het oude orgel houden omdat het zoo oud was; zelfs in het sissen en snateren der geborsten pijpen wisten ze iets goeds en stichtelijks te vinden. Beeld van hen die het punt in questie ontduiken of niet begrijpen, van hen wier ziekelijk optimisme meëbrengt »aan alles mouwen te passen» en de wereld in haar lafheid te laten vergaan, van hen die critiek voor onhartelijkheid houden, en uit vrees voor onhartelijkheid wel wat sufferig worden. Verder, de lieve menschen die het oude orgel wilden houden ter wille van den ouden organist. Beeld van hen, wier godsdienst voor een goed deel predikantendienst is. Verder, de vreesachtigen die niet weten van waar het geld voor het nieuwe orgel zal komen; niet weten — kortom, zij die in stilte met de oude leer en vormen gebroken hebben, maar den moed nog missen van 't bezielde geloof in de toekomst, van de echte liefde voor waarheid, en 't daarom altijd liever, »nog eens willen aanzien.» Men leze en herleze Cremer's novelle — zij is het waard.

Alleen om de figuur van Victor Krieger zou zij het reeds waard zijn. Deze jonkman is de type van een echt liberaal. Met zichtbare liefde heeft de auteur hem geteekend. Krieger komt naar Halstadt, wjl de toenemende behoefte aan muzikaal onderricht hem derwaarts geroepen heeft. Meester Hora is een der eersten bij wie hij, in het stadjen ge-

komen, een bezoek aflegt. Voor niets ter wereld wil hij den ouden man ontstemmen, veel minder hem den voet dwars zetten. Krieger is een *loyale* natuur. Zijn hart heeft ruimte genoeg om liefde voor de kunst en voor de eerlijke kunstbroeders, van wat richting ook, te bergen. Vol moed komt hij bij den ouden Hora, *quasi* met de complimenten van de familie Bot uit Amsterdam tot introductiekaart; geheel uit het veld geslagen keert hij naar huis terug. De oude man was boos geworden, argwanend, lomp... en de jonge man verwijt zich dat hij het verkeerd heeft aangelegd, zijn *ik* te veel op den voorgrond heeft gesteld.

Dit zelfverwijt is aandoenlijk, maar zeer waarschijnlijk onverdiend. Krieger's ervaring is het onvermijdelijk deel der edelsten. De meest mogelijke kieschheid kan hen daartegen in honderd gevallen niet vrijwaren. Zoo omzichtig kunt gij het niet aanleggen, o kinderen van dezen tijd, of gij zult steenen des aanstoots worden voor menigen medemensch, die met zijn tijd niet is meêgegaan, gelijk de gewone uitdrukking luidt. Eere hun allen, die in het »geschiktelijk handelen" der liefste zich blijven oefenen; maar niemand make zich een verwijt van hetgeen nu eenmaal een noodzakelijk kwaad blijkt te zijn.

Kannst du nicht Allen gefallen durch deine That und dein Kunstwerk,
Mach' es Wenigen recht: Vielen gefallen ist schlimm.

Ik schaam mij niet het veel gebruikte citaat naar de drukkerij te zenden, want hoeveel gebruikt, 't is nog niet versleten. (Dat 's weêr een citaat.) Nog altijd behoort het tot de tragische dingen in het menschelijk leven, dat men door liefde voor de waarheid, van sommiger liefde waarop men prijs stelde, zich zelve berooft. Een »knoeibroer", een »indringer" wordt Krieger door Hora gescholden. En welke namen hebben rechtzinnige christenen, wier welwillendheid overigens wereldkundig was, welke namen hebben zij bij tijd en wijle voor vrijzinniger personen ten beste gehad? Het schandaal was niet te vermijden. Gelukkig genoeg mocht de verstooteling zich rekenen, zoo het goud zijner vrijzinnigheid met geen Blanks-alliëe bleek vermengd te zijn, zoo hij gescholden zijnde, niet wederschold. Dit voorrecht had Krieger. Noch bij zijn eerste bezoek, noch later werd hij verbitterd. Zoo min achter Hora's rug als in diens bijzijn had hij voor zijn woorden zich te schamen. Tegenover den heer Blank verdedigde hij te goeder trouw en met vuur het spel van den ouden organist, al kon diens »zweving" hem niet behagen. Hij waardeerde de kunst van den oude, al betreurde hij diens »kunstjes." O moderne Kriegers, waarom zijt gij niet machtiger in getal?...

Want voorwaar, zegt u de novellist-profeet, deze Kriegers en deze alleen zullen triumpheeren. Hunner is de toekomst. Hoort, hoort!

Op dien kouden, droeven avond in December toen het oude orgel zijn zwanenzang zong, toen vader Hora's ziel bedroefd was tot den dood, toen hij door zijn Hallelujah zich opgericht, maar ook weêr overspannen had, toen hij vóór zijn orgel was inééngezonken en de

slotaccorden, het Amen, Amen! van den psalm der gemeente niet meer had kunnen aangeven; toen was de jonge Krieger door de toonen der slotfantasie naar boven gelokt, en te goeder ure had hij met de eene hand den uitgeputten grijsaard ondersteund, met de andere het koraal voleindigd.

En maanden later, »als de linden op het kerkplein in heur malschgroenen voorjaarsstooi waren gedost, als op een heerlijken Meidag de klok in den ouden toren de schare opriep naar het bedehuis,» en straks de oude organist als door een onweerstaanbare macht gedrongen zich opmaakte, ter sluiks, om... ja, om dat nieuwe... te zien, te hooren, dat hij nimmer bespelen zou...? dan hoor — herkent hij het niet, de grijsaard, wat daar statig ruischt? Ja... jawel! die toonen, al zijn ze hard... en schrill... ja, ja, zij verkondigen zijn laatste fantasie. Die toonen, ze doen het »hallelujah!» schallen, *zijn* »hallelujah!»

Victor Krieger had het nieuwe orgel ingewijd met het lied der uitvaart van het oude.

Is de gedachte niet schoon, niet vroom, is zij niet waarachtig?

»Anna, de orgels verslijten, maar wat er waarachtig schoon klinkt, ja, dat zal eeuwig, eeuwig schoon heeten, Anna, *Eeuwig!*» Anna, de godsdienststelsels en vormen vergaan, zij volgen den weg van alle vleesch; maar wat er waarachtig vroom en goed is, dat zal eeuwig vroom en goed blijven, Anna, eeuwig! En de dag komt, wanneer alle vromen en goeden elkaar zullen kennen en liefhebben. Dan zal er geen misverstand en geen scheiding meer zijn, dan... Het zij zoo! het zal zoo wezen. Maar wie is Anna?

Anna is de dochter van meester Hora, zijn éénige, in wie hij eenmaal gehoopt had de liefde voor de kunst in al haar schoonheid te zien onthuiken. Maar sinds jaren was die hoop gestorven en begraven. Sinds den dag, dat vader haar met het liniaaltje had op de vingers getikt, sinds dien dag had Anna besloten, geen vinger meer op 't klavier te zetten. En alzoo was het geschied. De dochter had haars vaders vastheid van karakter geërfd. Voor de kunst haars vaders scheen zij van toen af dood.

Wie is dus Anna? De Anna der novelle is het beeld van allen, die in hun prille jeugd door gedwongen kerkgaan, door onverteerbare catechismustheologie, door onverstandig en zielloos zedegepreek, door bekrompen methodisme, ascetisme enz. »beu van den boel» zijn geworden. Godsdienst en dwang zijn sedert voor haar en haar lotgenooten woorden van dezelfde beteekenis. Toen zij in 's levens schoonen morgen het vrije leven zochten, toen gaf men hun een godsdienstbegrip en een levensbeschouwing die de dood werden voor de aspiraties van het kinderhart. Toen zij de oogen op wilden slaan naar den blauwen hemel en den lieven Heer, toen sprak men tot de onnoozele zielen van het diep bederf dat hun aankleefde en van het bloed dat op Golgotha voor hen was vergoten. Toen... maar gij begrijpt, toen was het voor hen met de godsdienst gedaan.

Gedaan?... Voor altijd? — Kan die behoefte aan den levenden God, die zucht naar den Oneindige, kan zij geheel sterven?...

»Op een schoonen zomeravond, terwijl ze in den kleinen tuin achter vaders woning de geurige bloemen begoot, moest Anna luisteren, tegen wil en dank luisteren naar melodische viooltoonen, die het avondkoeltje haar uit een naburig openstaand venster, over den tuinmuur toezond." Ja, en nog wel menigen avond en morgen na dezen zou zij ze hooren, en gretig opvangen in haar nog altijd ontvankelijk gemoed. Wat zijn ze anders, die viooltoonen, dan het beeld van de stemmen der godsdienst zooals ze vrij van allen dwang zich verheffen in naam der reïne, volschoone menscheijkheid? Victor Krieger was het die Anna's hart met de godsdienst-verzoenen zou. Van hem zou ze leeren dat vroomheid meer is dan dogmatiek, religie iets anders dan theologie. In de dagen der *»question brûlante*" had Anna schijnbaar zich met deze niet bemoeid; van geen orgels en geen orgelmuziek had zij immers verstand... Maar toch, dat de jonge organist in den ganschen strijd door zoo edele waardeering van anderen zich had onderscheiden; dat hij beleedigen van vader gedragen had met zacht ge-laat en rustig hart; dat hij het nieuwe orgel niet wilde aanvaarden, tenzij — in 't geheim — zijn geld het geld van meester Hora bleef; dat hij geen egoïst was in één woord — dat had zij wel gemerkt. Zoo had zij de godsdienst in haar ware gestalte gezien en liefgekegen, en schooner dan ooit, ja voor het eerst in haar leven ruischten de psalmen Gods van het nieuw besnaarde speeltuig harer eigen ziel.

De mensch is voor de godsdiensten de godsdienst voor den mensch. Maar beiden moeten ze hun eigen taal spreken, zullen zij elkander verstaan.

Edele Krieger, de »kerkuilen" hadden wel »gekrast" dat gij een »indringer" waart. Uw »methode", uw »goede smaak", uw liefde voor de »vox humana" hadden zoo min als uw »grijze hoedjen" hun beschuldiging van »wereldzin" kunnen ontgaan; maar de »kinderen der wereld" in en buiten de kerk hebben u begrepen. Gaan zij niet vele »kerkuilen" te boven?...

Doch stil... dat hoort gij niet gaarne. Anderen mochten van »kerkuilen" spreken, gij niet alzo. Geen »Schadenfreude" kendet gij. Onedele wraakzucht hieldt gij verre van u. De stem der onbaatzuchtige vroomheid hadt gij gehoord: »Ik zal ze allen tot mij trekken." Haar apostel te worden, in uwe mate, het was de reïne eierzucht van uw leven. En gij zijt het geworden. Niet alleen Anna hebt gij verzoend met het heiligste, maar zelfs vader Hora. Daar is een dag gekomen dat hij in u den »kunstbroeder" herkende. Hoe vriendelijk straalde toen de avondster van zijn leven! Hoe gelukkig waart gij en Anna! Hoe hadden »liefde en waarheid gezegevierd!" Zelfs de goede Saartjen, de echo van haar man, die met een »stukje komijne" hem door de crisis wilde heenhelpen; moeder Saartjen die in haar goelijken troostijver meende »dat die heele m'nheer Krieger niet waard was" dat Hora er zich driftig om maakte; zelfs moeder Saartjen, die blijk-

baar van de gansche kwestie niets had begrepen, dit begreep zij toch, dat gij een edel mensch, een vredestichter waart. En in het »Hallelujah" dat ten laatste de oplossing van zooveel dissonanten werd, kon ook haar stem met vreugde zich mengen, — de stem der »kinderen in 't verstand en kinderen in de boosheid;" de stem veler eenvoudigen en stillen in den lande. Eerbied ook voor hen!

Men heeft Thackeray genoemd een »prediker op werkdagen." Misschien zegt die uitdrukking te weinig omdat ze op zooveel personen van toepassing is. Maar indien ze zich, terwijl ik schreef, gedurig aan mij heeft opgedrongen, het zal wel zijn, waarde Cremer, omdat ik van uw »prediking" veel heil verwacht. Uw volk hoort u, ook als gij spreekt van het hoogste, van DEN ALLERHOOGSTE. En wij »predikers op Zondag," ook wij willen u hooren, en het zal goed voor ons zijn.

Sedert gij in uw »orgel" de vox humana zoo rein en welluidend liet hooren, is er 't een en ander gesproken in 't lieve vaderland dat humaner dan uw vox humana moest klinken.... Eilacie, daar waren er te Halstadt »vooral onder de zeer geleerden, die volstrekt van geen kerkmuziek hielden, die oordeelden dat de toonen van een orgel het meest geschikt waren, om op ziekelijke wijze de gevoelszenuwen te prikkelen en den mensch — ongeschikt te maken om te leven en te werken rechtscapen en goed, in de werkelijke wereld waarin hij geplaatst is."

Zouden die geleerde heeren 't niet mis hebben? Kennen ze Krieger wel? De behoeften van vele ongeleerde menschen, de behoeften van den mensch in alle menschen, kennen zij die wel? Is het niet mogelijk dat hun »geleerdheid" geen al te juist oordeel velt over »de werkelijke wereld", waarin zij geplaatst zijn?" Zien zij wellicht hun woonplaats aan voor de wereld, hun geestverwanten voor de menscheid, hun gezichtskring voor 't heelal?

Ik las dezer dagen bij Dickens: »De meeste menschen bewegen zich in een kring, die bij uitsluiting hunne wereld uitmaakt, en naar wier toejuiching zij verlangen. Juist omdat zij zich naar het oordeel dier kleine wereld richten, doen en zeggen zij dingen, waarover de groote wereld zich verbaast."

Ik bedoel geen kwaad met deze aanhaling. Misschien geeft ze licht. En licht willen we immers allen?

Ga voort, edele zoon van uw volk! Laat uw »Hallelujah!" ruischen, dat alle bitterheid, alle onrust wijke uit aller ziel! Ga voort, nog is het duizendjarigrijk niet gekomen.... Nog zijn ideaal en werkelijkheid niet één. Nog is de menschheid de voleindigde tempel, en haar streven het zuiver »Hallelujah!" niet. Gij en ik en velen, wij vertrouwen dat »waarheid en liefde zullen zegevieren; wij zeggen met De Génestets »geloovige":

„Uit de neeften zal de dag
Eenmaal zeker rijzen."

Hallelujah!

Leiden.

G. VAN GORKOM.